

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ

LEGAL POSITION OF NATIONAL MINORITIES IN UKRAINE

Чепульченко Т.О., к.ю.н.,
доцент кафедри публічного права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Валєєва М.С., студентка I курсу
факультету соціології та права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Грачова О.Ю., студентка I курсу
факультету соціології та права

Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Стаття присвячена правовому становищу національних меншин в Україні. Визначено особливості прав меншин в Україні загалом і відповідно до певної історичної епохи, які існували на території України. Акцентовано увагу на тому, що права меншин в Україні в сучасному розумінні орієнтуються на провідні європейські країни: Англія, Німеччина, Франція.

Було проаналізовано найважливіші нормативно-правові акти, в яких безпосередньо розкривається право національних меншин на самовизначення: Закони України «Про національні меншини», «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», Декларація прав національностей, у яких зазначено про право національних меншин на самовизначення, вільне сповідання релігії та самобутності. На основі Міжнародного пакту про громадянські та політичні права виокремлено поняття «права меншин» в авторському розумінні.

У роботі розглянуто правове становище національних меншин від УЦР до Другої світової війни. Було досліджено, що найгірше положення мали єврейська та кримськотатарська нації, що пояснювалося антисемітською політикою Третього Рейху: Голокостом, трагедією Бабиного Яру та геноцидом кримськотатарського народу у 1944 році радянською владою. Розглянуто правовий стан кримськотатарського народу після окупації Криму Російською Федерацією та думки ЄС стосовно цього.

Наведено приклади проблеми реалізації прав національних меншин на самовизначення. Під найбільш очевидною загрозою перебуває право на віросповідання, право на спілкування рідною мовою, свобода світогляду. Було подано авторські способи усунення проблеми реалізації прав національних меншин на самовизначення для покращення їхнього становища в Україні.

Ключові слова: права меншин, нація, етнос, дискримінація, терпимість.

The article is devoted to the legal status of national minorities in Ukraine. The peculiarities of minority rights in Ukraine in general and in accordance with a certain historical epoch that existed on the territory of Ukraine are determined. Emphasis is placed on the fact that the rights of minorities in Ukraine in the modern sense are focused on the leading European countries: England, Germany, France.

The most important normative legal acts were analysed, which directly reveal the right of national minorities to self-determination: the Law of Ukraine "On National Minorities", "On Principles of Preventing and Combating Discrimination in Ukraine", the Declaration of National Rights, which states the right of national minorities to self-determination, free confession of religion and identity. On the basis of the International Covenant on Civil and Political Rights, the concept of the term minority rights in the author's sense has been singled out.

The paper considers the legal status of national minorities from the UCR to the Second World War. It was investigated that the Jewish and Crimean Tatar nations had the worst situation, due to the anti-Semitic policies of the Third Reich: the Holocaust, the events of the Babyn Yar tragedy and the genocide of the Crimean Tatar people in 1944 by the Soviet authorities. The legal status of the Crimean Tatar people after the occupation of Crimea by the Russian Federation and opinions on this EU are considered.

Examples of the problem of realization of the rights of national minorities to self-determination are given. Under the most obvious threat are: the right to religion, the right to communicate in their native language, freedom of thought. Author's ways to eliminate the problem of realization of the rights of national minorities to self-determination were presented in order to improve their situation in Ukraine.

Key words: minority rights, nation, ethnos, discrimination, tolerance.

Постановка проблеми. Нині питання прав етнічних і релігійних меншин є актуальним для країн світу, в яких через політичні, історичні обставини сформувався багатонаціональний склад населення. Україна є якраз тією країною, яка за останніми статистичними даними налічує близько 30 народів, що проживають у різних регіонах. Кожен із цих етносів включає в себе право на самобутність, що виражається у релігійних, мовних аспектах. За структурою права вони вільно створюють свій статус у суспільстві, забезпечують культурний розвиток на основі ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Процеси реалізації права на самовизначення в процесі розвитку були досить повільними, інколи таке право було порушено.

Право на самовизначення впливає на інтереси і потреби великої кількості етнічних українців і різних колективів, організацій, вимагаючи наявності внутрішньо-національних і зовнішніх аспектів. В сучасних умовах відродження в Україні національних спільнот, забезпечення задоволення культурних, мовних потреб національних меншин, розвитку правового статусу меншин відповідно до норма-

тивних документів, законодавства та на основі аспектів міжнародного права важливе практичне та теоретичне значення має дослідження захисту прав національних меншин в Україні.

Аналіз останніх досліджень. При написанні роботи використано праці провідних вчених М.М. Алмаші, А.М. Антонович, Е. Гельнер, В. Кацаревич, В.П. Колісник, Р. Шермерхон.

Мета статті. Метою роботи є дослідження та аналіз правового становища меншин в Україні.

Виклад основного матеріалу. Поняття «права меншин» є новим визначенням у юридичній літературі. Вперше термін «меншина» був прийнятий у 1947 році. Це було пов'язано з тим, що після подій Другої світової війни Економічна Соціальна Рада уповноважила Комісію з прав людини ООН створити аспекти щодо захисту прав національних меншин. Тоді й почали використовувати таке визначення в документах ООН і згадувати права етнічних, релігійних і мовних меншин.

Антропологі, соціологі та юристи мали різні погляди на зміст поняття «права меншин». На думку польського

вченого Владислава Чаплинського, меншини – це об'єднані групи, які утворилися з метою єдності і вирішення своїх потреб, вони наділені правами на мову, релігію і самовизначення [15, с. 10–11]. Р. Шермерхон у книзі «Компаративні етнічні відносини» наголосив, що меншини складають меншу половину населення своєї країни і наділені однаковими правами з етнічними громадянами. Відмінність полягає у праві на сповідування власної релігії. Він звернув увагу на те, що права меншин змінюються відповідно до політичних процесів, які відбуваються у державі і базуються на історичному аспекті [16, с. 59–64].

Зі зміною епох змінюється й ставлення до меншин, що суттєво впливає на їхній кількісний склад. Нині права меншин – це індивідуальні права, які властиві членам расових, етнічних, класових, релігійних і мовних меншин, колективні права і громадянські, які притаманні іншим групам меншин.

Офіційним документом, який вперше запровадив поняття «меншини», став Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Він був ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року [8]. У ст. 27 було проголошено принцип, згідно з яким «у тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати власну релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою [8]. Завдяки цьому документу забезпечуються права меншин на етнічну, релігійну самовизначеність. Також він несе за собою право на збереження ознак, які є ключовими у самобутності меншин.

Особливості розвитку та встановлення механізму реалізації прав меншин є актуальними протягом нашого часу, а саме в останній чверті ХХ – на початку ХХІ ст. За цей період вони отримали світове значення і є на першому місці під час оцінювання міжнародного розвитку демократії у певних державах, де цей механізм реалізується і на світовій політичній арені.

На сучасному етапі це поняття сформувалося завдяки таким принципам:

1. Повага до прав національно-етнічних спільнот, їхнього самовизначення.
2. Рівноправність.
3. Принцип неприпустимості нетерпимості та дискримінації у будь-яких її виявах.
4. Універсальність.
5. Визнання та розуміння територіальної цілісності держави і непорушності існуючих кордонів.

Враховуючи та аналізуючи принципи, вчені визначили, що механізм залежить від багатьох чинників, в тому числі від тих, які його оточують. Адже деякі права можуть бути реалізовані лише індивідуально та особисто суб'єктом (право обирати національність за своїм волевиявленням і відновлювати її), інші – тільки в складі об'єднання національних меншин (створення громад, які пов'язані певним інтересом і метою індивіда). Такі права можуть бути реалізовані як індивідуально, так і колективно. Громадяни, які належать до певних національних меншин, можуть вільно обирати обсяг і форми здійснення прав, які їм надаються законодавством, і реалізовувати й відображати їх або особисто, або через відповідні державні органи та громадські об'єднання.

До складників механізму реалізації прав меншин в Україні належить:

1. Система нормативно-правових актів, що закріплюють правовий статус національних меншин (Конституція України, Декларація прав національностей України, Закони України «Про національні меншини в Україні») [1, 2, 3].
2. Сукупність міжнародно-правових документів щодо статусу меншин, які є підписаними і ратифікованими в Україні (Загальна декларація прав людини, Рамкова кон-

венція ради Європи про захист національних меншин, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права) [6, 8].

3. Правові акти органів державної влади, які наділені владними повноваженнями і спрямовані на задоволення потреб національних меншин (Концепція державної етнонаціональної політики України).

4. Система установ та державних органів, які створені для захисту самобутності прав меншин і безпосередньо займаються проблематикою їхнього питання (Комітет Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Уповноважений Верховної Ради з прав людини).

5. Громадські організації, які допомагають виражати культуру та ідеологію меншин (Конгрес національних меншин в Україні).

У структурі Кабінету Міністрів України та інших органів виконавчої влади створені державні установи, діяльність яких спрямована на гарантування прав і свобод національних меншин. Вони поділяються на дві групи:

- 1) органи державної влади, які спрямовані на гарантування захисту прав та свобод усіх громадян України, що проживають на території;
- 2) спеціалізовані та штучно створені державні установи, які регулюють самобутність і свободу проживання меншин на території України (Державний комітет України у справах національностей і міграції, Комісія у справах осіб, депортованих за національною ознакою, Міжвідомча координаційна рада з питань етнополітики) [9, с. 4].

Історія прав меншин в Україні почалася ще за часів політики Центральної Ради. Правовий статус національних меншин створювався в умовах становлення української державності (1917-1920 рр.) і складався з трьох підрозділів, які пов'язані між собою (Українська Центральна Рада (далі – УЦР): шлях до запровадження національно-персональної автономії, проголошення національно-культурної автономії, гетьманат П. Скоропадського й Української Народної Республіки періоду Директорії: втрата і відновлення національно-персональної автономії).

УЦР стала першою, яка дозволила представникам російської, єврейської, польської національностей обіймати посади у міністерствах і Генеральному секретаріаті. УЦР займалася регулюванням мовних питань, а також виділяла кошти на задоволення їхніх потреб. Усі чотири Універсали, які були затверджені УЦР, містять норми про дотримання прав меншин. Закон УНР «Про національну персональну автономію» був введений у Конституції УНР окремим розділом, що дало поштовх до розвитку демократичної етнополітики, реалізації прав меншин. У законі розкривалася тема реформування прав меншин, їх вдосконалення, порівнюючи з Російською Імперією. Було встановлено певну систему: 10 тисяч громадян неукраїнської національності мали право обіймати посади у Генеральному Суді УНР і вирішувати державні питання, фінансові та економічні проблеми. [14, с. 2]. Отже, УЦР демократично ставилася до представників національних меншин, залучивши їх до вирішення найважливіших державних аспектів, що були прописані у тогочасних законах.

Гетьманська Держава Скоропадського характеризувався скасуванням принципу національно-персональної автономії, але позитивно ставилася до представників етнічних меншин. Людям єврейської національності дозволялося створювати громадські організації на основі Закону «Про Єврейські Національні Установчі Збори і Тимчасові Єврейські Національні Збори», проводити вибори до тимчасового парламенту, обирати виконавчі органи і розпочинати їхню діяльність [16, с. 92]. Отже, фактично монархічна держава Скоропадського продовжила політику УЦР. Нові закони не приймалися, але етнополітика базувалася на рівності всіх громадян, що

підтверджувалося створенням російського національного центру, єврейської партії, проведенням єврейського з'їзду.

УНР періоду Директорії, повністю затвердивши національно-персональну автономію, вживала усіх заходів для її реалізації до останніх днів перебування в Україні. Стан прав національних меншин під час більшовицького режиму тримався на забезпеченні прав меншин з боку влади. Згідно з рішенням РКПБ, яке було прийнято на двадцятому з'їзді, в Україні почала впроваджуватися політика коренізації і заходи щодо національних меншин. Ця політика полягала в залученні усіх представників до комуністичної партії для поширення ідеології, створення національних районів, розширення суспільних функцій мов. Особливого статусу набуло запровадження культурних і наукових установ. У структурі органів державної влади було сформовано органи, які дозволяли самовизначитися меншинам стосовно своєї нації і релігії: відділ національних меншин при Наркоматі внутрішніх справ і Центральна Комісія у справах національних меншин при ВУЦВК.

Погіршення становлення прав меншин в Україні спостерігалось після окупації держави фашистською Німеччиною. У період Третього Рейху була запроваджена політика антисемітизму, зневага, нетерпимість до єврейського народу. Спочатку ця політика передбачала ліквідацію всього набутого майна, нашіття на одяг таких людей жовтих зірок Давида, які були розпізнавальними знаками. Проте з початку окупації Києва, де євреїв проживало найбільше (майже 100 тисяч), їх почали більше бити і принижувати. У липні 1941 року Третій Рейх видав наказ «Про ліквідацію єврейських святинь». На місці синагог почали з'являтися конюшні, а також місця відпочинку для німецьких окупантів, людей почали примусово вивозити до Львівського гетто. Драма українського єврейства тривала протягом п'яти років, але кульмінацією стали події Бабиного Яру. За 29-30 вересня 1941 року на околицях Києва розстріляли 30 тисяч євреїв. За весь час в Україні було вбито близько 850 тисяч євреїв – найбільше у Східній Європі.

З дискримінацією з боку радянської влади зіткнулися і кримські татари. 18 травня 1944 року почалася примусова депортація кримських татар з території України. Підставою для депортації стала постанова Державного комітету оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 року, в якій кримських татар звинуватили у співпраці з гітлерівськими військами і колабораціонізмі. Людям на збори давалося лише кілька годин. Все майно було конфісковане державою. Більшість людей була депортована до Узбекистану, частина – до ГУЛАГу.

Насправді цей геноцид був спричинений намірами радянської влади заселити територію Криму росіянами. У 1954 році із переведенням Криму до складу УРСР було видано наказ, який був неопублікований, про реабілітацію татар, але без права повернутися на батьківщину. У 1980 році вони почали масово повертатися додому [17, с. 255].

У 2014 році відбулася окупація українського Криму Російською Федерацією, почали повертатися принципи Сталінських репресій. Кримських татар, які відкрито підтримували Україну, звинувачували у тероризмі і заарештували. За період анексії безслідно зникло 18 кримських татар. З 19 березня 2014 року було введено заборону на масові збори, заплановані татарською громадою. Також місцева влада обмежила право на віросповідання, адже з 2015 року робилися спроби передати мечеті у власність спільнотам, які є лояльними до нової влади. Станом на 2020 рік у Криму з'явився перелік забороненої літератури, у якій близько 25% складають релігійні книжки.

Порушення прав кримського татарського народу стало предметом розгляду справи «Права людини та ситуація навколо меншин в Україні з особливою увагою до Криму». Дії окупантів були визнані як умисна етнічна дискримінація. Україна впродовж століть включала в себе ознаки

багатьох культур. Проте не завжди національні громади мирно існували одна з одною. Це було спричинено соціально-економічними, політичними аспектами, які були виражені у суспільстві. Зі становленням незалежності Україна почала встановлювати об'єднання етнічного соціуму, спираючись на демократичні та моральні цінності.

Однак протягом років наша держава зіткнулася з мовним і культурним бар'єром, релігійними відмінностями, які особливо загострювалися під час виборчої кампанії. Саме через це забезпечення етнонаціональної державної політики стало найпріоритетнішим питанням, а культурні проблеми були поставлені на перше місце, адже завдяки ним відбувається збереження власної ідентичності і самобутності. За останні 20 років були прийняті механізми реалізації прав національних меншин на основі законів, нормативно-правових актів, що включали в себе позитивні зміни. Проте часто такій політиці бракувало системності, обізнаності і послідовності, що й робило недосяжним врегулювання цього питання.

Збереження і підтримка прав національних меншин завжди знаходяться в центрі уваги і обговорюються державними органами, політичними органами та громадськими організаціями. Наприклад, кожного року Уповноважений Верховної Ради з прав людини готує доповідь «Стан дотримання та захист прав національних меншин в Україні», в якій аналізує зміни у механізмі відповідно до процесів політичних, економічних, культурних змін. На основі доповідей 2012-2020 років було встановлено найбільші проблеми реалізації прав національних меншин на самовизначення, які сповільнюють ці процеси. По-перше, основною проблематикою виступає відсутність високоякісної взаємодії між представниками державної влади і національними меншинами. Етнонаціональні питання є повноваженнями Дорадчої міжнародної ради при Президентові України. Проте представники етнічних і релігійних об'єднань вважають, що цьому органу не вистачає обізнаності у характеристиці національних меншин серед недостатню комунікацію. Дорадча міжнародна рада при Президентові України є новим органом, який утворився лише у 2015 році за наказом президента України Петра Порошенка, тому не має великого досвіду щодо розгляду питань, які стосуються етнонаціональної політики.

По-друге, відсутність органу чи посадової особи, основним завданням якого було б вдосконалення державної етнонаціональної політики, зокрема протидія дискримінації і конфліктам. Така посада існувала в Україні з 4 червня 2014 року до 15 квітня 2015 року. Урядовий уповноважений з питань етнонаціональної політики мав на меті збереження міжнаціональної єдності та добробуту в українському соціумі.

По-третє, відсутність нормативно-правового акту про створення національно-культурної автономії. Таке визначення міститься у статті 6 Закону України «Про національні меншини в Україні», який гарантує кожній етнічній спільноті право на власну автономію: користування державною мовою, використання національної символіки, запровадження релігійних свят на державному рівні. При створенні закону Україна могла б орієнтуватися на такі провідні країни: Бельгія, Фінляндія, Австрія, Угорщина. Проте у цьому сенсі «автономія» означає самоврядування, за яких національні меншини задовольняли б власні культурні, мовні, релігійні потреби [12, с. 56]. Адже завдяки національній і культурній автономії держава мінімізувала б рухи, які намагаються за рахунок етнічних, мовних питань займатися популізмом. Україна могла б отримувати міжнародних партнерів, які б ефективніше допомагали забезпечувати автономію, допомагаючи при цьому коштами.

На основі розгляду проблеми реалізації прав меншин на самовизначення було сформовано авторське бачення способів усунення проблем реалізації прав меншин:

1. Відновити посаду Урядового уповноваженого з питань етнопонаціональної політики, який би забезпечував права меншин в Україні, вживав заходи щодо контролю толерантності у суспільстві, а також брав участь у розробці нормативно-правових актів щодо збереження та розвитку самобутності.

2. Розробити комітетом Верховної Ради та прийняти у першому читанні законопроект «Про національно-культурну автономію», при цьому орієнтуючись на досвід і динаміку зарубіжних країн.

3. Налагодження співпраці між державними органами та національними громадами, залучення їх до вирішення етнічних питань, інформаційне сприяння та інформування корінних українців стосовно національних меншин.

4. Запровадження усіх релігійних свят державними, які б мали на меті згуртувати громадян і глибше вивчити їхню специфіку.

Висновки. Під час написання наукової статті було досліджено поняття «права меншин», види та їхні особливості, механізм реалізації прав меншин в Україні. На основі аналізу Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, заглиблення у зміст поняття та співвідношення його з думками різних вчених було розкрито авторське розуміння цього визначення, яке полягає у тому, що права меншин – це індивідуальні права, які мають члени расових, етнічних, класових, релігійних меншин, і колективні, громадські права, які мають меншини.

Другим етапом було зроблено аналіз механізму реалізації прав меншин на основі його принципів, виокремлення структурних елементів. Ми встановили, що він був сформований завдяки принципам поваги до прав національно-етнічних спільнот, їхнього самовизначення, універсальності. Структурними елементами є міжнародно-правові акти, нормативні документи, які закріплюють статус прав меншин і допомагають здійснити їхні культурні потреби.

За допомогою історичного методу ми визначили права меншин в Україні. Найкраще вони забезпечувалися під час правління УЦР і гетьманату Скоропадського, адже тоді відбувалося створення культурної автономії для представників інших народів. Найгіршим становище меншин було під час окупації України Третім Рейхом. Тоді постраждала єврейська нація, яка отримувала великі приниження з боку гітлерівців. Були видані антисемітські укази, які дозволяли на законному рівні знищувати всю націю. Кульмінацією були події Бабиного Яру. За один день було вбито 30 тисяч євреїв а за весь час в Україні – 850 тисяч, що є найбільшим у Східній Європі.

Кримські татари також були жертвами Другої Світової війни, а саме з боку радянської влади, яка у травні 1944 року здійснила депортацію і примусове виселення. На жаль, у 2014 році кримські татари знову стали жертвами терору. Під час окупації Російською Федерацією Криму безслідно зникли 18 татар, почали поступово забороняти сповідувати мусульманство і масово закривати мечеті, передавши їх у власність прихильних до агресора індивідів. Наостанок було здійснено встановлення проблеми реалізації права національних меншин на самовизначення та подання способів усунення проблеми реалізації права національних меншин на самовизначення.

Досліджуючи динаміку випадків нетерпимості, було сформовано думку, що основними недоліками є недосконалість комунікація представників влади і меншин, відсутність посадової особи, яка б займалася вирішенням питань меншин і національно-культурної автономії. Під час дослідження були подані авторські способи врегулювання проблеми: відновлення посади Уповноваженого з питань етнопонаціональної політики, розробка комітетом Верховної Ради законопроект «Про національно-культурну автономію», а також запровадження усіх релігійних свят державними, щоб згуртувати громадян.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України / *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
2. Декларація прав національностей України / *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 53. Ст. 799. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text>.
3. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 року № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
4. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25 червня 1992 року № 2494-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text>.
5. Європейська хартія регіональних мов, або мов меншин від 5 листопада 2002 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text (дата звернення: 18.05.2020).
6. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 18.05.2020).
7. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.05.2020).
9. Алмаші М.М. Захист прав національних меншин в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2004. 8 с.
10. Антонович А.М. Права національних меншин в Україні: національне законодавство та міжнародно-правові стандарти. *Право України*. 2004. № 1. С. 4.
11. Гельнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм. Пер. з англ. К. : Таксон, 2003. 300 с.
12. D. Kaber. Human rights. *American Scientific Journal*. 2015. № 1. P. 85.
13. Колісник В.П. Про визначення поняття правового статусу національних меншин та його головних елементів. *Вісник Академії правових наук України*. 2015. № 2 (29). С. 54–57.
14. Подковенко Т. Правовий статус меншин у політиці української центральної ради. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Випуск 2. С. 1–5.